

A VISSZAUTALÓ STILÉMA ÉS A MŰÉRTELMEZÉS

J. NAGY MÁRIA

1. A szépirodalmi szövegek nyelvészeti–stilisztikai elemzése öncélú gyakorlat, ha nem áll az egész műalkotás eszmei–poétikai megismerésének szolgálatában. Kérdés, hogy a stilsztika, amelyről többen is úgy vélik, nincs valami nagy szerepe a műelemzésekben, mert valamely szövegben csupán az expresszivitás elemi egységeit vizsgálja, hogyan válhat mégis alkalmassá hermeneutikai szerepek betöltésére, úgy, hogy az például Hans-Georg Gadamer elvi és módszertani elvárásait kielégíthesse. (Wahrheit und Methode. Tübingen, 1960). A szövegnyelvészet nélkül aligha válaszolhatnánk erre a nagyon időszerű kérdésre. Ebben az összefüggésben előrelépést jelenthet a *visszaütaló stiléma* fogalmának bevezetése. A továbbiakban visszaütaló stilémának nevezzük azt a több funkciós, denotatív és sajátos konnotatív szerepeket összegző, komplex nyelvi struktúrát, amelynek jelenlétét a műalkotás teljes szövegének szintjén észlelhetjük, értelmezhetjük és értékelhetjük. Feltárásának egyfelől tartalom–forma, másfelől meg funkció szerinti tapasztalati ismérvei vannak.

1.1. Az első vonatkozásában célszerű M. Riffaterre *stilisztikai mikrokontextus* fogalmából kiindulnunk (Le context stylistique. Essais de stylistique structurale. Paris, 1970. 63–75). Ennek alapján a visszaütaló stilémát a tartalom–forma szempontjából olyan stilsztikai mikrokontextusnak tekinthetjük, amelynek a helyi jellege ismétlődéssé változik, más szóval *makrokontextuálissá* lesz. A tartalmi és formai kiterjedés eme sajátos eseteit a szintagmatikus kapcsolatokban mutatkozó azonosságokkal, jelentés és hatás szerinti egybeesésekkel határozhatjuk meg. Riffaterre-nek ezt a meghatározását Venn-Auler halmazelméleti diagrammájának felhasználásával fejlesztjük át a stiléma fogalmába. Valamely stiléma akkor tekinthető visszaütaló stilsztikai kategóriának, ha a szövegben a következő képletnek megfelelően fordul elő:

$$K_1 > K_2 > K_n$$

Ebben a sorozatban a $>$ jel a stilsztikai makrokontextus bennefogalásos típusú szerveződését érzékelteti. Következésképpen a visszaütaló stiléma olyan stilsztikai mikrokontextus-sorozatból álló makrokontextus, amelyben *bennefogalásos* ismétlődések vannak. Komplex nyelvi képződmény, amely szintagmatikus szinten pedig *hátraható* irányú jelentéskiteljesedésben

nyilvánul meg. A sorozat legutolsó tagja nem más, mint a korábbi, a megelőző mikrokontextusok jelentésének érzékeny szűrőlencséje. Végül is a feed back technikának megfelelő többletjelentés képződésről van itt szó.

Az elmondottak szemléltetésére Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című naplóregényéből idézünk példát:

K_1 : A ház és az istálló között kifeszített dróton nyargal a kutya, tízméteres szabadságának határait ki tudja hányadszor veszi már számba. Ahogy a messzeségnek neki-nekilődül, a lánc a levegőbe kapja, torkát fojtogatja. Ettől köhög, és furcsamód prüszköl, mintha szórt nyelt volna. Anyám neveti, s rászól:

— Bolond, repülő kutya.

K_2 : Itt látható továbbá egész sornyi félberekedt próbálkozás. A padlás szájában egy hajdani tajkoló-műhely maradványai: apám iparos korszaka. A kert fejében három rozoga kaptár meg egy kucsma formájú, agyaggal tapasztott méhkas: a méhészkorszak(...) Az istállóban egy emlékebe költözött tehén tejszaga a harmincas évekből; ez a földművelőkorszak. A nyári konyha padlásán cséplőgép-alkatrészek: a nagy vállalkozások korszaka. Megannyi kudarcos életforma jelei. Rímpróbálkozások egy vershez, amelynek boldogság kívánkozik a végére.

K_3 : Olyannyira visszaszoktam e parányi világba, mint az akváriumba ültetett hal; kicsi hal, korsónyi víz, néhány csillámló kavics, sziklautánzat, tengerutánzat; fönt valahol kétarasznyira, ahol a nagy égnek kell lennie, sárgán világol az óriási nap: egy mogyorónyi villanykörte. S a mozgás benne néhány szép lendület, szinte óceányi, egészen az üvegfalakig, amelyek, miközben azt mímelik, hogy nincsenek, az akadálytalanság látszatátával csábítanak örökös újrakezdesre. Ha megtagadnám azzal, hogy elmegegyek, a lehetetlenséget kísérelném meg, miként a hal nem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete.

A Bízató című fejezetből való K_1 , K_2 , valamint az Epilógusból származó K_3 önmagában vett terjedelmességében is szintaktikailag és szemantikailag egyaránt ismétlődést, illetve konvergenciát tartalmaz: az alanyok mindig valamely, korlátok közé szorított, eleve reménytelen helyzetből való kitörési kísérleteknek a hősei, akiknél az eredménytől függetlenül maga a tett életforma. A Venn–Auler-féle diagramjának megfelelően a K_3 -ban bennefoglaltatnak a megelőző mikrokontextusok jelentései. Szemantikai terének fókuszában a repülő kutya mitikus figurája áll, ő az előképe, modellje annak a sorsnak, amelyet végtelen vágyak és véges lehetőségek, kilátástalan kilátások közepette is kinek-kinek viselnie rendeltetett.. Irrealitás a realitásban — ez a valóság és a fikció határán mozgó figurának a konnotatív értékű többlettartalma, amely a rabság és szabadság sajátos dialektikájában fogant küzdelem abszurdítására jelez vissza. Arra a törékeny reményre,

amely a „naplóregény” művészi jelentésében kisebbségi létünk sajátosságait példázza.

2. A tartalmi-formai jellemzésnek a visszautaló stiléma esetében is ki kell egészülnie a funkcionális szempontúval. Ismeretes, hogy minden nyelvi elem értékét a funkciója alapján határozhatjuk meg (Martinet, *Elemente se lingvistica generală*. București, 1970. 54). Mi az, amiben a visszautaló stiléma több az izolálnál? A szövegkohézió biztosításában játszott szerepe teszi emezeknél magasabb rendű stilisztikai kategóriává. A kiterjedéssel nem rendelkező stilémák valamely szövegben a jelenség-szinthez tartoznak, a szintagmatikailag-szemantikailag bennefoglalásos típusú kontextusláncolatba szerveződő stilémák pedig a stílus szintjéhez, más szóval a stilisztikailag-poétikailag releváns, lényegszerű, megkülönböztető erejű szövegminőség szférájához sorolhatók. Ismeretes, hogy a stílust több kutató is szövegkohéziós kategóriának tartja. (Szabó Zoltán, *Az irodalmi mű stílári kohéziójáról*. Nyr. 1976). Megítélésünk szerint ez éppen a visszautaló stilémák funkcionális elemzésével bizonyítható.

2.1 Ám a stílus jelentősége nem korlátozható csak a szövegnyelvészeti szempontokra és érdekekre, hiszen a műalkotások szövegsége, pontosabban szövegüknek az esztétikai-poétikai-szemiotikai értelemben vett mássága nem kohéziós adottságokon mutatkozik meg, hanem azokon a módokon, ahogyan a szövegvilágot az alkotó felépíti. Ebből a szemszögből nézve a kérdést, a hermeneutikai vonatkozások kerülnek előtérbe. A stílus lényegi szerepe itt elsősorban azon mérhető le, hogy mint építi be a műbe az alkotói szubjektumot, a fikció által mint valósítja meg a valóság újraírását. Paul Ricoeur az „élő metaforáról” készített nagyszabású szintézisében kitér arra, hogy a valóság újraírása az irodalmi típusú verbális modellekre jellemző és elválaszthatatlan a fikciótól (*Metafora vie*. București, 1984. 335–395), amelynek a kijelentés–metafora, más szóval az *ez mintha az volna* típusú sajátos logikai szelekciós ítéletalkotás a legfontosabb idegdúca. A belőle sarjadt szövegvilágot a befogadói aktusban a visszautaló stilémák pántozzák össze egyedi és egyszeri műegyéniséggé.

2.2 E megállapításból önként adódik a következtetés, miszerint a stilisztika a visszautaló stilémák adott funkcionális együttesének feltárásával járulhat hozzá a műértés biztosításához, ami nélkül minden értelmezési elemzés kudarcot vall. Sütő András művében például a bemutatott visszautaló stiléma a szövegvilág teremtésének arra a gesztusára jelez vissza, amely a konkrét leírásokban szereplő individuumok valóságvonatkozásait szimbolikus tartalmakkal telíti. Az alányok és állítmányok egyazon időben azonosak

és nem azonosak a szövegvilágon kívüli önmagukkal, mert magában a szövegvilágban egy kényszerű életformának, a megmaradás abszurdításában is tiszteletet parancsoló feltételének, az örökös újrakezdésnek a kvázi képként funkcionáló jelei.

2.3. A visszautaló stiléma kohéziós szerepe tehát újabbal egészül ki, a műértést elősegítő *heurisztikus* funkcióval. Az izoláltan előforduló stilémáknak a művészi megismerés folyamatában nincs olyan közvetlen jelentőségük, mint a visszautalóknak. Ezeknek ugyanis az izolált stilémákban is meglevő esztétikai jellegű, hangulatkeltő, megérezkítő, evokatív, ironizáló és egyéb lehetséges stilisztikai funkciója a szövegséget és a szövegség irodalmilag tipikus másságának kibontakozását elősegítő, *szövegképző* és *hermeneutikai* jellegű funkciókkal egészül ki.